

COMENTARIS SOBRE UNA NOVA ORGANITZACIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA

Lluís CASASSAS I SIMÓ

Professor de la Universitat de Barcelona

Els comentaris que segueixen es fonamenten en l'estudi que --per encàrrec de la Fundació Jaume Bofill de Barcelona-- s'efectuà per intentar definir les unitats territorials bàsiques en les quals assentar una divisió nova de Catalunya adaptada a la situació actual, unitats que haurien de servir per a l'administració local catalana.¹

Amb aquesta recerca es prengué part en la discussió sobre la divisió territorial de Catalunya, que ja fa temps que dura, ja que ha estat sempre present en el pensament geogràfic, municipalista i administrativista dels autors catalans. Ara, aquesta discussió consisteix a determinar si les trenta-vuit comarques i les nou regions o vegueries definides per la Ponència i aprovades per la Generalitat entre els anys 1932 i 1936, encara són, en aquests moments, les unitats territorials més adequades per a la nova administració catalana autònoma, tant la local com la perifèrica de la Generalitat, i si serveixen com a canemàs en el qual assentar l'estructura administrativa de Catalunya.

No és necessari insistir en l'antiguitat de la preocupació dels autors catalans sobre els problemes de la divisió territorial de Catalunya i sobre el concepte, el nombre i el contingut de les comarques. Però sembla oportú recordar, entre els nombrosos autors que s'hi han dedicat, alguns noms que sobresurten: Pere Gil, en la seva Historia natural de Catalunya de 1600; Onofre Menescal, en el seu Sermó, vulgarment anomenat..., de 1602; Andreu Bosch, en el seu Títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya, de 1628. Tots són una bona prova d'aquesta tradició tan llarga.

S'ha de fer esment del fet que, l'any 1833, Catalunya fou dividida en quatre províncies --entitats noves i sense cap tradició ni arrelament popular-- i que, per a fer-ho, es van tenir en compte pures raons de tipus polític-administratiu al servei d'un Estat de concepció centralista molt forta que, aquells moments, de la mà de liberals reformistes volia iniciar un camí de racionalització de les seves estructures tradicionals. Un any després, Catalunya fou dividida en 32 partits judicials (més tard aquesta xifra fou elevada fins a 35) que, tant per la seva extensió com per la seva relació més estreta amb els problemes del territori i dels seus habitants, s'aproparen molt més al concepte tradicional i popular de comarca, sobretot si es pensa que gairebé sempre el cap del partit era un centre comarcal molt clar i la seu d'un mercat setmanal ben important.

Des del començament, a Catalunya, fou vist el sentiment antiprovincial i es va oposar al concepte una mica artificial de la província el concepte de comarques, enteses com a demarcació natural i s'aixecà, des d'horitzons polítics ben dispars, la bandera de l'enfortiment dels municipis i de llur autonomia, per fugir de l'excessiu control dels caps polítics nous de les recent implantades províncies. A l'arrelament del sentiment antiprovincial va contribuir la renaixença literària i el renaixement econòmic que comportà l'engrandiment de les ciutats petites. I si d'una banda en sorgí el catalanisme polític com a força dirigent de la societat catalana, un dels punts del qual proposava la supressió de les províncies, refer la unitat catalana i establir que les futures demarcacions polític-administratives de Catalunya havien d'ésser les comarques, d'altra banda en sorgiren multitud de crítiques recolzades en un sentit molt viu de la realitat municipal.

Així doncs, des de mitjan del segle XIX va aparèixer un conjunt d'autors que discutiren sobre les comarques des de punts de vista diferents. Algunes vegades les consideraven unitats polítiques sense cap finalitat administrativa; d'altres vegades, en canvi, les adaptaven a certes necessitats molt concretes, tals com l'organització social agrària, la determinació de zones botàniques, etc.

Però, si hom es fixa en les unitats territorials d'intencionalitat polític-administrativa més clara, es poden indicar algunes obres característiques: les Bases de manresa (1892), que foren considerades com la pedra fundacional del catalanisme polític tradicional; les unitats que foren proposades per Esteve Sunyol a l'Ateneu Barcelonès (1897); els escrits de Pi i Margall (Las Nacionalidades, 1877), de Valentí Almirall entre 1865 i 1886, de Vallès i Ribot (1872), de Sunyer i Capdevila, de Pere Corominas, del partit Republicà Democràtic Federal i de la Unió Federal Nacionalista Republicana; els articles que es refereixen a les comarques de la Constitució Provisional de la República Catalana, aprovada a l'"Assemblea Constituent del Separatisme Català" (L'Havana 1928); les demarcacions que Pau Vila va proposar a la seva conferència de la Casa del Vallès de Barcelona (1930) que consten al llibre El problema comarcal de Catalunya. Una divisió de Catalunya en comarques (Barcelona 1931), etc.

Les obres que s'acaba de citar poden ésser considerades com els antecedents immediats dels treballs que s'efectuaren per encàrrec de la Generalitat republicana. Aquesta, per Decret d'octubre de 1931 creà una "Ponència per a l'estudi de l'estructuració comarcal de Catalunya" que, més endavant, va adoptar el nom de "Ponència per a la Divisió Territorial de Catalunya", que és el nom pel qual és coneguda.

Aquesta Ponència era presidida pel Conseller de Cultura i hi figuraven persones que s'havien distingit per la seva dedicació als estudis comarcals: Pau Vila, Josep Iglésies, Antoni Rovira i Virgili, Miquel Santaló, Pere Blasi, Felip Solé, Antoni Bergós...

La Ponència, per regir els seus treballs, establí els criteris següents:

- a efectes d'economia en el govern, establir el nombre més petit de demarcacions;
- conveniència que en un dia es pogués anar i tornar des de cada poble d'una demarcació a la seva capitalitat;
- les demarcacions haurien de tenir un cert equilibri quant al nombre d'habitants, o que l'extensió compensés les diferències;
- reduir al mínim els trastorns que la nova divisió pogués ocasionar als centres d'unitats territorials vigents.

La Ponència, sense cap condicionant imposat pel Govern o establert per Lleis especials, va actuar amb total i completa llibertat. Va estudiar les obres antigues, les àrees de mercat, el possible arrelament dels partits judicials, el valor de les vies de comunicació i les diferències territorials del dret civil català.

Després, el mes de novembre de 1931, la Ponència va dirigir a tots els Ajuntaments de Catalunya l'enquesta famosa:

- A quina comarca penseu que pertany el vostre poble?
- A quin lloc aneu principalment a mercat?
- És que també aneu a algun altre mercat?

Amb els resultats dels treballs de la Ponència s'elaboraren dos mapes. En un d'ells, constaven les comarques declarades pels municipis. En l'altre, els mercats amb la concurrència de cada poble segons el que havien declarat els ajuntaments.

És important d'assenyalar un fet: d'acord amb el que es va declarar, aparegueren cent divuit comarques, que era un xifra molt propera a les realitats humanes de Catalunya, i vuitanta-set àrees de mercat. La Ponència va considerar desorientadores i excessives les xifres obtingudes (més que d'un problema de repartiment de funcions locals tractaven de resoldre el de les funcions de l'administració perifèrica de la Generalitat) i va presentar, l'any 1932, un avantprojecte en el qual figuraven vint-i-vuit demarcacions. Hi hagué problemes de delimitació, de segregacions i agregacions, diferències d'apreciació, etc. Després es valorà i considerà el paper jugat fins aleshores pels Partits judicials de 1834 i per llurs capitalitats. De tot això en sortí el projecte definitiu, que fou discutit i compulsat en sessions de la Ponència i en visites a punts especialment conflictius, i que, després d'ésser modificat lleugerament, fou aprovat definitivament el dia 12 d'octubre de 1932: Catalunya apareixia dividida en trenta-vuit comarques que s'agruparen en nou regions o vegueries.²

Aquesta divisió no fou promulgada fins el dia 27 d'agost de 1936, per Decret de la Conselleria d'Economia de la Generalitat i, després, per altre Decret, de la Presidència, de 23 de desembre de 1936.

Cal tenir ben present a la memòria el que s'ha dit en el punt anterior: de les respostes dels Ajuntaments es van obtenir 118 comarques psicològiques o populars i vuitanta-set àrees de mercat. Fou la confusió conceptual que existia entre administració local i administració perifèrica de la Generalitat la que portà a l'abandó d'aquestes xifres i a la seva reducció a trenta-vuit demarcacions comarcals i a la proposta d'agrupar-les en poques supercomarques, abandonant una organització del territori en entitats d'extensió més reduïda que hauria pogut proporcionar els àmbits significatius de l'administració local catalana.

Hom es pot preguntar si aquelles petites unitats que s'entreveïen en les respostes dels ajuntaments encara conserven llur poder aglutinador. Sembla, després d'una anàlisi inicial, que la majoria dels dits àmbits menors han sorgit més reforçats per les transformacions que han tingut lloc a Catalunya de 1932-36 cap ençà, tant en la distribució de la població i en l'activitat econòmica, com en els nous assentaments urbans i en l'aparició del nou concepte de sistema urbà.

Entre aquestes modificacions són notables, especialment, el foment dels desequilibris entre les comarques, com a conseqüència del model de creixement que s'imposà a Catalunya, amb el resultat de l'augment del pes demogràfic dels sectors situats al voltant de Barcelona i de la desertització paral·lela de la meitat occidental i meridional de Catalunya;³ l'increment de l'ús de mitjans motoritzats de transport, amb la generalització dels privats; les transformacions dels mercats agrícoles; l'extensió de la indústria a sectors del territori català molt amplis; la prestació de serveis nous que depassen els estrictes límits comarcals...

L'anàlisi de tots aquests fets i de llurs repercussions territorials fa pensar en la necessitat de revisar els resultats que va obtenir la Ponència i els fonaments de les seves teories per a adaptar-los a la realitat tan diferent. Cal recordar, sempre, que si bé el territori no canvia, sí que ho fa l'ús que en fan els seus habitants.

Però, davant d'aquest fet, les opinions dels diversos autors que s'han dedicat al tema són molt diferents.⁴

Solé Sabarís, a la seva intervenció de la Seu,⁵ va recordar la intenció administrativa dels treballs de la Ponència i demanà que es tingués present que una divisió territorial és, sobretot, un fet humà, dinàmic i variable en el temps i no un fet creat per la naturalesa. Els seus mots finals foren: "Una adequada divisió regional s'ha de basar en el tipus de serveis econòmics, culturals, sanitaris, etc. que ha d'atribuir a cada unitat."

El citat Solé Sabarís, Manuel Ribas Piera, Enric Lluch, Manuel Solà Morales, Joaquim Clusa, H. Estalella, R. Ascon, A. Serratosa, L. Lliset, E. Argullol, J.M. Vilaseca, són només alguns dels autors que darrerament s'han preocupat del citat problema de l'adequació dels treballs de la Ponència a la realitat actual, des de diferents i, a vegades, oposats, punts de vista.

La mateixa diversitat de criteris que hi ha en relació amb aquest punt vol dir que no hi ha una idea clara sobre el tema, tot i que tothom coincideix a mantenir intacte el respecte per l'obra de la Ponència, obra que ha estat mantinguda històricament en els darrers decennis.

És ara quan convé plantejar-se la qüestió i quan convé saber quins són els òrgans i les divisions territorials idònies per a la millora de l'administració local. Aquest és un problema d'interès polític molt gran perquè, cada vegada més, les entitats locals demanen una autonomia més àmplia i recursos que siguin suficients.

Per tant, no es tracta, només, de dibuixar unes ratlles sobre un mapa, sinó que és necessari, a més, proposar les bases d'una nova Llei de Règim Local de Catalunya, ja que s'han de proposar els "escalons", "graons" o nivells d'administració local en tots llurs graus possibles i les "competències" de cada esglaó. La reorganització de l'administració local, també ha de proposar el sistema fiscal, el sistema d'elecció i les relacions entre administració local i Generalitat, encara que aquests siguin aspectes que tinguin un contingut territorial més petit.

Hi ha un altre punt que també obliga a plantejar-se la qüestió d'una manera diferent a la de la Ponència: tant la Constitució espanyola com l'Estatut de Catalunya concedeixen a l'Administració local i a la Generalitat competències concretes i funcions públiques. També s'ha de tenir en compte la realitat municipal de més de 900 unitats, l'existència de les províncies com a òrgans de l'administració de l'Estat i la de les Diputacions com a òrgans d'administració local. Cal recordar que la Ponència es trobà amb la no existència de províncies i de Diputacions.

Per tot això, encara no s'ha respost a la pregunta que es formulava la Ponència referent al tipus de "continguts" pels que havien de servir els "continents" que s'anaven a delimitar. El treball que ara es comenta vol ser la síntesi dialèctica del problema plantejat i fins ara no resolt, de la relació entre continents i continguts.

S'ha procurat que la resposta satisfés uns principis que poden ésser d'acceptació general: uns criteris d'eficàcia política, com poden ésser l'apropar les decisions als ciutadans i l'increment de la capacitat dels Ajuntaments per ésser interlocutors de la Generalitat enfront de la proliferació d'instàncies municipals, i uns criteris d'eficàcia tècnico-administrativa que pot ésser, per exemple, fer que tot allò que es pugui resoldre en un esglaó no s'hagi de resoldre en el superior, amb la qual cosa s'assoliria un estalvi de les despeses i una reducció del cost de l'administració local.

Per trobar una resposta adequada calia dirigir la recerca en dues direccions: l'una, havia de permetre la identificació més encertada possible de les entitats territorials significatives, la determinació de llurs límits i de les competències que hom els pot concedir, i l'altra, feia referència a l'atribució de competències, al control i a la participació en el poder i al reforçament de la base política de la societat i de l'organització administrativa de Catalunya.

Per arribar al resultat final se seguí una línia metodològica clara que havia estat objecte d'una recerca prèvia⁶ i que havia estat compulsada durant l'execució de treballs paral·lels i aplicats.⁷

És important d'assenyalar que se segueixen els mateixos mètodes emprats a Europa per arribar a les propostes més responsables i a les re-

formes de l'administració local més rellevants: per això s'estudiaren detingudament i s'analitzaren amb cura les propostes de reforma de Bèlgica, Itàlia, Dinamarca, Finlàndia, França i el Regne Unit.⁸

A més, durant el curs de la recerca es tingueren en compte les consideracions relatives als problemes actuals de l'administració local a Catalunya, especialment els problemes que origina la divisió municipal vigent, que és considerada excessiva, les qüestions que fan referència als requeriments territorials i aquelles altres que provenen de la realitat humana i territorial de Catalunya.

La informació que es reuní ho fou mitjançant l'ús de fonts diverses, fins i tot d'algunes fins ara oblidades, amb tècniques d'anàlisi noves que permetien conèixer millor els problemes de l'administració local catalana.⁹

Fou un mètode que considerà tots els aspectes que configuren el problema i que respongui a uns principis polítics clars.

Es dirigí una enquesta a diversos Ajuntaments, es feren visites a localitats i a àrees conflictives, s'hi parlà amb persones i institucions significatives... Tot plegat permeté arribar a conèixer i quantificar els problemes actuals de l'administració local catalana:

- petitesa excessiva de la majoria dels municipis actuals;
- necessitat de cooperació supramunicipal;
- desigualtat fiscal generada per la localització de l'activitat econòmica;
- insuficiència de recursos;
- insuficient autonomia;
- migradesa del potencial demogràfic necessari per garantir un aparell tècnico-administratiu;
- canvi del sentit popular i tradicional de comarca com a conseqüència de l'enfortiment dels moviments de residència-treball, de l'aparició dels serveis per l'oci, de nous centres de compra, d'un nou sentit en les transaccions...¹⁰
- presència dominant del fenomen metropolità amb l'enfortiment de l'àrea de Barcelona i l'aparició de nous sistemes metropolitans en diversos indrets de Catalunya;
- existència de tendències centrípetes fortes com a conseqüència de l'engrandiment urbà i de tendències descentralitzadores que volen contrarestar-la.¹¹

L'anàlisi dels requeriments territorials de les principals funcions centrals i locals, va permetre constatar:

- l'existència d'una relació entre la base demogràfica, la realitat territorial i l'accessibilitat als serveis públics;
- l'existència d'uns llindars a partir dels quals hi ha un canvi qualitatiu en l'exercici de les competències públiques;
- la necessitat que si es vol assolir l'eficàcia de la gestió pública i del govern local, aquests s'han d'adaptar als àmbits on es produeixen els problemes territorials;
- l'existència dels increments significatius de funcions com a conseqüència de l'augment de la base demogràfica;
- l'ampliació del sector metropolità;
- l'aparició de dificultats de gestió més enllà dels cinc-cents mil residents;

-la realitat que, per a l'administració perifèrica de la majoria de les competències centrals, a Catalunya, si es respecta la seva realitat actual, són adequades de quatre a sis unitats territorials.

A continuació, l'anàlisi permeté determinar la forma en que la comunitat i la població catalanes s'organitzen actualment i com funcionen territorialment degut als canvis que s'han enumerat anteriorment experimentats a partir dels anys trenta i, molt especialment, a partir dels anys cinquanta.

Molts d'aquests canvis tingueren lloc després de la guerra civil i tingueren una clara repercussió sobre el territori. Val lapena recordar, per exemple, els moviments migratoris massius, tan interiors com provinents de fora de Catalunya; el nou repartiment de les activitats comercials i financeres; el nou sentit del crèdit i de l'estalvi; una nova distribució de les inversions; trasllat de molts establiments industrials a sectors no congestionats del país; construcció de les autopistes i millora de les infraestructures del transport; l'ús generalitzat del telèfon, que ha comportat una reducció del volum dels desplaçaments; l'augment general del nivell de vida i de la mobilitat, etc.

Moltes vegades, aquests canvis que s'acaben de citar han provocat el buidament demogràfic d'algunes capitals comarcals, que han perdut les seves funcions de capitalitat que, sovint, han passat als vells centres naturals de relació i de coordinació social. Alguns d'aquests centres han arrelat en els seus països i han arribat a ésser capitals de petites rodalies que s'han convertit en àmbits significatius de relació de base diària i que, algunes vegades, han assolit la forma de sistemes urbans, quan en ells predomina un centre urbà clar. En el cas contrari, hom els pot anomenar "camps urbanitzats". Alguns exemples d'aquests darrers potser són Agramunt, Mollerussa, Torelló, Ulldecona, Santa Coloma de Queralt, Blanes, etc.

Correlativament, s'ha comprovat l'existència de les quatre o cinc ciutats ubicades fora del sector metropolità central més importants, tant per llur potència demogràfica, com pel fet d'ésser la seu dels serveis de nivell més alt. Cada dia s'accentua el paper director del territori català de Barcelona, Lleida, Tarragona-Reus, Girona i Manresa. A la resta de Catalunya apareixen dues o tres ciutats de jerarquia intermitja entre les capitalitats de rodalia i les grans ciutats catalanes citades. Aquest és el paper de Figueres i de Tortosa i, potser, d'Igualada, les quals, per a determinats serveis, han organitzat espais supramunicipals extensos que apareixen com a veritables comarques, en el sentit descrit per la Ponència del 32. El que passa és que és un model territorial limitat en el nombre i que, ben segur que no és generalitzable a la resta de Catalunya on els canvis que s'han dit abans han destruït la piràmide tradicional urbana, que havia estat reflex d'una jerarquització ben senzilla: municipi, centre de rodalia, capital de comarca, capital de vegueria, capital metropolitana. És ben clar que, des de fa uns anys, aquesta forma tradicional ha canviat i que es pot comprovar que molts municipis i moltes capitals de rodalia i de comarca estan sofrint una regressió cada vegada més gran de la seva funció organitzadora, al mateix temps que aquestes funcions es van concentrant en les grans ciutats.

Hi ha un altre fet que caracteritza l'organització territorial actual de Catalunya: és l'existència d'uns espais concrets en els quals es troben la majoria dels serveis propis de la vida urbana, però on no existeix cap centre dirigent, per la qual cosa constitueixen com una mena de ciutats discontinües en les quals alternen els espais edificats i les àrees agrícoles o rurals.

Així doncs, el que es pot assegurar és que a Catalunya no existeix una sola organització territorial, uniforme i homogènia, que cobreixi tot el territori, sinó diferents tipus d'organització. I això no s'allunya

gaire dels resultats assolits per la Ponència en els seus primers treballs, les 119 comarques populars o psicològiques i les 87 ciutats-mercat. La diferència rau en que el que pels anys 30 eren relacions de base periòdica amb un nombre d'entitats massa elevat per esdevenir útils a l'administració perifèrica de la Generalitat, ara han esdevingut sistemes urbans i metropolitans amb relacions de base diària.

A més, aquells números tampoc no estan gaire lluny del nombre que s'ha demostrat eficaç per a l'emmarcament territorial de les relacions actuals de base diària a Catalunya. Existeixen 107 estafetes de correus, 175 subcomarques educatives, 130 sectors telefònics, 150 arxiprestats...

Per tant, si es fa una anàlisi profunda de la realitat territorial el que es troba és el conjunt de les ciutats reals, o sigui de les veritables ciutats actuals de Catalunya.

Per això, després d'avaluar totes les alternatives possibles, hom proposa, per a Catalunya, un únic nivell o esglaió de govern local autònom, per sota de la Generalitat, amb 127 unitats que podrien rebre totes les competències locals i algunes delegacions de la Generalitat. A més, hi ha cinc unitats territorials per a l'administració perifèrica de la Generalitat, que seria convenient que poguessin coincidir amb les de l'Estat Central.

Aquesta proposta s'ha de completar amb un segon nivell o esglaió local per a la zona metropolitana de Barcelona (27 unitats locals) i, potser, per a la zona de Tarragona-Reus (comprendria 6 unitats locals).

Hom pot designar amb el nom de municipalia aquestes 127 unitats d'administració local. El mot municipalia és una paraula que actualment no existeix al català però que per la seva formació hom pot pensar que es pot convertir en un vocable real. Municipalia, doncs, és el conjunt de nuclis de població (municipis) en el qual es produeixen les relacions humanes quotidianes.

Després de l'anàlisi territorial quedà ben palès que no existeix un sol tipus de municipalia sinó que la tipologia existent en comprèn diversos: sistemes urbans clars, àmbits sense centres clars, subsistemes metropolitans...

La proposta de les municipalies és un bon instrument polític que simplifica les decisions de govern, que evita un requitzell d'eleccions locals, que permet la descentralització municipal als barris o entitats de població, que crea uns interlocutors potents i clars enfront de la Generalitat i que confereix entitat política a tots els àmbits de vida col·lectiva. Per tant, també és un bon instrument de planificació pública, ja que permet prendre fàcilment les decisions d'assignació de recursos que permetin d'accelerar la superació dels desequilibris territorials de Catalunya.

Nò hi ha dubte que aquesta proposta pot crear objeccions i recels. Però cal tenir en compte que l'ordenació de l'espai no és, solament, un problema tècnic, ni un pur exercici de pràctica literària, ni una acadèmia d'investigació geogràfica, sinó que comporta conseqüències polítiques importants, perquè determina la grandària, els límits i els continguts dels ens territorials. És una decisió que, per tant, hom no pot confiar a pràctiques voluntaristes ni a improvisacions d'afeccionats. Les seves conseqüències polítiques són grans, ja que en crear organismes menors amb poder es limiten considerablement els que ara exerceixen els òrgans centrals de l'administració i, també, es torna a l'individu la part de llibertat real que, si es fes d'una altra manera, quedaria submergida en entitats més grans, que és el resultat on a fi de comptes ha arribat l'organització social moderna vigent.

Sembla, doncs, per tot el que s'ha vist, que la proposta de les municipalies soluciona més problemes polítics i de gestió, i s'adapta més bé al territori que la proposta de reinstaurar La Divisió Territorial de

1932-36 tant per a l'administració local, com per a l'administració perifèrica.

No hi ha cap dubte que aquesta proposta és millor que les propostes d'institucionalitzar tres nivells d'administració local, nivells que s'adapten molt menys a la realitat territorial i als requeriments de les competències públiques.

I, finalment, una organització territorial basada en les municipalies conferiria una elasticitat operativa considerable, amb gran capacitat d'adaptar-se, en el futur, a les variacions territorials que puguin esdevenir-se, cosa que la converteixen en una eina eficaç de cara a la reconstrucció del país i al seu acomodament a totes les exigències futures.

24 abril 1981

(Curs Pau Vila de la Societat
Catalana de Geografia)

BIBLIOGRAFIA

1. Els resultats finals de l'estudi van ser publicats fa poc temps: CASASSAS, Ll. i CLUSA, J.: *L'organització territorial de Catalunya*, Fundació Jaume Bofill, Col·lecció "Temes Bàsics", núm. 5, Barcelona 1980, 326 ps.
2. GENERALITAT DE CATALUNYA: *Divisió Territorial. Estudis i Projectes. Nomenclàtor de Municipis* (2 vols.), Barcelona 1933 (El vol. I, 370 ps. El vol. II, de mapes).
GENERALITAT DE CATALUNYA: *La Divisió Territorial de Catalunya*. Conselleria d'Economia, Barcelona 1937. (Edició facsímil de Seix i Barral i Congrés de Cultura Catalana, Barcelona 1977.)
3. CANTALLOPS, Ll.: *Incidència dels nous fets urbans i territorials en la Divisió comarcal del 1936*, Congrés de Cultura Catalana, àmbit VIII, la Seu d'Urgell, novembre 1976.
CASASSAS, Ll.: *Barcelona i l'espai català*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1977; 324 ps.
4. CLUSA, J.: *Algunes de les causes dels desequilibris territorials a Catalunya*, "Taula de Canvi", núm. 6, 1977, ps. 148 a 155.
5. SOLÉ SABARÍS, Ll.: *Problemes de la futura divisió territorial de Catalunya*, Congrés de Cultura Catalana, la Seu d'Urgell, novembre 1976, àmbit VIII.
6. CARRERAS, C., CASASSAS, Ll., CLUSA, J i RUEDA, I.: *Bases teòriques i Pràctiques per a la Divisió Territorial de Catalunya*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona 1977.
7. CASASSAS, Ll., i CLUSA, J.: *L'organització territorial i administrativa de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1979.
8. CLUSA, J.: *Notas sobre la administración local en el Reino Unido*, "CEUMT", núm. 4, Barcelona 1978, ps. 11-17.
9. CLUSA, J. i SERRATOSA, A.: *Per una Generalitat descentralitzada*, "CEUMT", núm. 5, Barcelona 1978, ps. 49-62.
10. CASASSAS, Ll.: *Fires i mercats a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1978, 282 ps.
11. CLUSA, J., CASASSAS, Ll. i GABARRÓ, A.: *Estudi sobre alternatives d'organització municipal. El cas de Salt i Sarrià a Girona*, Ajuntament de Girona 1982, 123 ps.